

"ג'ינגיס ח'אן" מאת ג'ק ותרפורד | הוא דוקא היה נאור

במשך דורות ג'ינגיס חאן ופרשיו תוארו כמכה מידי שמים, אך בשנים האחרונות קם דור של חוקרים המבקשים לתאר את חאן באופן חיובי יותר

יצחק נוי

15 בדצמבר 2010

ג'ינגיס ח'אן

ג'ק ותרפורד. תירגמה מאנגלית: ברוריה בן-ברוך. הוצאת דביר, 396 עמ', 89 שקלים

בשיאה השתרעה האימפריה המונגולית על פני יותר מ-20% משטח כדור הארץ, כ-33 מיליון קמ"ר. בין אמצע המאה ה-13 למחצית המאה ה-14, מעט יותר ממאה שנה, נפרשה האימפריה הבלתי נתפשת הזאת מחצי האי הקוריאני ועד למזרח אירופה, כשהיא כונסת בזרועותיה, בין היתר, את סיביר, דרום מזרח אסיה, תת-היבשת ההודית והמזרח התיכון של היום; עד עין חרוד שלנו, אם נדייק. שם הגיעה לקצה גבול התפשטותה. לשם ההשוואה: רוסיה של היום מחזיקה כ-17 מיליון קמ"ר; קנדה, ארצות הברית וסין - קצת פחות מ-10 מיליון קמ"ר כל אחת.

מבחינה תרבותית היתה האימפריה המונגולית בליל מדהים של שפות, תרבויות ודתות שתיפקדה כחטיבה אדמיניסטרטיבית אחת בכוח אישיות הברזל של ג'ינגיס חאן. הגבר שנושא את כותרת הספר שלפנינו נקבר אי-שם במישורים העצומים של מרכז אסיה ב-1227, כ-30 שנה לפני שהגיעה ממלכתו לשיאה הגיאוגרפי. ביום מותו היתה פרושה מהים הכספי ועד לים יפאן (שטח העולה על כל כיבושי המוסלמים במאה השביעית). האיש היה שמאני. אבל אפילו עניין זה לוט בערפל, כמו מראה פניו ומקום קבורתו. שמאניזם הוא מושג אנתרופולוגי המתייחס לשורה ארוכה של אמונות שמה שניצב בבסיסן היא ההכרה ביכולת האדם ליצור קשר עם רוחות השמים במובנן הרחב. בשפה אחרת היינו מכנים זאת "עבודת אלילים", מונח לעגני שאין בו דיוק ולא צידוק. הרי גם היהדות, הנצרות והאיסלאם אינן אלא ואריאציות על נושא שמאני.

יפה עשה הפרופ' ג'ק ותרפורד שפתח את ספרו מן הסוף: "בשנת 1937 נעלמה רוחו של ג'ינגיס חאן ממקום משכנה במנזר הבודהיסטי שבמרכז מונגוליה, על

גדות נהר הירח ולמרגלות הרי שאנח' השחורים. שם סגדו לה הלמות מאות שנים ושמרו עליה מכל משמר. בשנות ה-30 של המאה ה-20 הוצאו להורג כ-30 אלף מונגולים בידי עושי דברו של סטלין בשורה של מבצעים שנועדו לחסל את תרבותם ודתם". שליחיו של הרוצח ממוסקווה פעלו בשמה של הדת הקומוניסטית. ככל דת חדשה, היא התרכזה בעיקר בחוסר סובלנות קיצוני לקיומן של דתות אחרות. בייחוד, דתות היסטוריות שזיכרונות רעים עולים מהן. המונגולים בשיאם הלא כבשו את ארץ רוס ובזזו את קייב (ב-1240) ואת מוסקבה (ב-1382). הזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי אינו מחסיר אף פרט ומנערו מאבק גם לאחר 700 שנה.

כך גם סין המודרנית, שבגלגוליה הקודמים היתה למשיסה לפרשי המונגולים. במאה ה-20 הקפידה להפוך את הדלאי לאמה לפליט נרדף בלי לשכוח כי הדלאי לאמה הראש מונה לתפקידו באמצע המאה ה-16 על ידי השליט המונגולי אלטאן-חאן (1507-1582), מנהיג השבטים המונגולים המערביים וצאצא ישיר של קובלאי חאן (1215-1294), נכדו של ג'ינגיס חאן והמוכשר שבצאצאיו. השושלת המונגולית הזאת שלטה בסינים במקל חובלים והם, ממש כמו סטלין, לא שכחו לסגור חשבון.

במשך דורות ג'ינגיס חאן ופרשיו המבהילים תוארו כמכה מידי שמים - תוצאה של חטאי האדם. כך בדיוק תוארו ההונים של אטילה שחדרו לאירופה מעבר לנהר הוולגה כ-900 שנה לפני כן. בדמיון המבועת של האנשים הופיעו המונגולים משום מקום ושבו לשום מקום, בהותירם אחריהם חורבן וסבל, משל באו למלא בשלהי ימי הביניים את מקום הדבר התנ"כי. ההשוואה במקומה, שהרי את המונגולים האשימו בהפצת "הדבר השחור", שבשיאה, בשנים 1348-1351, כילתה יותר משליש מתושבי אירופה והחישה אגב כך את התפוררותה של האימפריה המונגולית. מקור המגיפה, סבורים חוקרים, בסין שתחת המגף המונגולי והמשכה בדרך המשי לאירופה, עורק ראשי לאימפריית הסחר העצומה של ג'ינגיס חאן ובניו. הנה כך חברו חיידק הדבר וקשת הפרשים המונגולית כדי לזרוע אימה על פני מרבית אוכלוסיית העולם, וכדי לצרוב בזיכרון את סיפור זוועותיהם עד דור אחרון.

ואולם בשנים האחרונות קם דור חדש של חוקרים המבקש לתאר את ג'ינגיס חאן והמונגולים באופן מושכל מבעבר. באורח בלתי נמנע מופיעים גם תיאורים חיוביים של עריץ בלא חת שהיה, עם זאת, לאבי הדיפלומטיה הבינלאומית והסחר הגלובלי. מנהיג שפטר ממס עניים ואנשי רוח, אסר על חטיפת נשים או ציד חיות בר בעונת ההתרבות, ואיני מונה כאן אלא מקצת מתקנותיו הנאורות כפי שמביא מחבר הספר בלשונו הרהוטה להפליא. נקל להבין מן הדברים כי ותפרוד, אנתרופולוג אמריקאי, משתייך על אסכולת "הגל המונגולי החדש". על ספרו זכה בשבחים רבים. רובם ראויים. שלא במקרה זכה גם בפרס "מסדר

כוכב הקוטב", הפרס האזרחי הגבוה ביותר שבו מבקשת ממשלת מונגוליה לגמול ליקיריה על מעשה לאומי רב.

ותרפורד אינו חוקר המונגולים הראשון, המבקש להדגיש את דמותו של ג'ינגיס חאן הנאור, וכבר עמדה על התופעה הפרופ' מיכל בירן מן האוניברסיטה העברית. אולם בשל סגנון כתיבתו המרתק זכה להצלחה גם מחוץ לאקדמיה, והפך לבולט שבנציגי קבוצה זו. הקריאה בספר היא אכן הנאה צרופה. אפשר לומר בלי להגזים כי רוח המישורים הגדולים של מרכז אסיה עולה מדפי הספר, שמתאר את תולדות האיש שעד לתחילת שנות ה-40 לחייו היה אלמוני בקרב בני עמו ובמותו, בגיל 65, שינה סדרי עולם, הלכה למעשה.

ותרפורד במאמציו, הילדותיים משהו, להציג לפנינו ג'ינגיס חאן הגיוני וסובלני, הופך אפילו את עניין האימה שעוררו המונגולים לאמצעי פסיכולוגי מכוון שג'ינגיס חאן השתמש בו מתוך הבנה חלוצית של תקשורת ההמונים בשדה הקרב: "הנייר היה בהדרגה לכלי הנשק החזק ביותר במחסניו של ג'ינגיס חאן. השליט המונגולי לא גילה עניין בתיעוד הישגיו או בכתיבת שירי הלל לגבורתו. הוא העדיף להניח לאנשים להפיץ בחופשיות את הסיפורים הנוראיים והדמיוניים ביותר עליו ועל המונגולים. מכל עיר כבושה שלחו המונגולים אל הערים הבאות משלחות, שסיפרו על הזוועות חסרות התקדים שהמיטו עליהם היכולות הכמעט בלתי-טבעיות של לוחמי ג'ינגיס חאן".

אשר לסובלנות הדתית שגילה המנהיג המונגולי כותב המחבר: "בצורה זו או אחרת הצליחה כמעט כל דת, מהבודהיזם דרך הנצרות והמניכאיזם ועד האיסלם, לעשות לה נפשות בקרב עמי הערבות וכמעט כולן טענו שהן הן דת האמת ואף הדת היחידה. ג'ינגיס חאן, בחוק שהיה ככל הנראה הראשון מסוגו בעולם כולו, הורה על חופש דת לכל. הוא עצמו המשיך אמנם לסגוד לרוחות מולדתו, אך לא איפשר להפוך זאת לפולחן לאומי. כדי לחזק את כל הדתות, פטר ג'ינגיס חאן את כל המנהיגים הדתיים מכל סוגי השירות הציבורי ומתשלום מס על רכושם. כדי לחזק את המקצועות הקשורים לדת, החיל לימים את הפטור ממס גם על מגוון מקצועות שסיפקו שירותים ציבוריים חיוניים כמו קברנים, רופאים, משפטנים, מורים ומלומדים".

לא חייבים להצטרף אל ותרפורד בהתפעלותו מן הסובלנות הדתית של ג'ינגיס חאן ומפתיחותו לתרבויות אחרות. כך נהג אלכסנדר מוקדון במאה הרביעית לפני הספירה וכך המוסלמים בתחילת המאה השביעית. התפשטותם המהירה להדהים חייבה שילוב גורמים זרים המיומנים במלאכות ובאדמיניסטרציה. בלעדיהם אי אפשר היה לקיים שליטה מינימלית בשטחי הכיבוש ולא היתה כל דרך להחזיק בהם לאחר שנבזזו. רצח וביזה הם חלק קטן ממערכת השתלטות זו, ככל שגדלה, חייבה עוד ועוד כוח אדם מיומן. המונגולים, שתמיד היו בנחיתות מספרית קשה מול אוכלוסיות נכבשות, היו חייבים לשלב מקומיים

בתיחזוק טריטוריות חדשות - לא לפני שחיסלו בהן את האליטות החברתיות, כדי ליצור שכבה ניהולית שמעמדה נמוך. את נאמנותה של זו אפשר היה לקנות על ידי הבטחה לקידום אישי בלי קשר לזכות אבות. גם זו היתה מהפכה גדולה ששיחררה תרבויות שלמות מעול זכויות היתר והנפוטזים - אך היא נעשתה מטעמים של פרגמטיזם שלטוני צר.

ג'ינגיס חאן הבין מוקדם מכל האחרים כי סילוקה של שכבה שלטת אינו גורם צער מיותר להמוני העם ולפיכך מקל על סיפוחם לאימפריה המתרחבת שלו: הן כאנשי צבא והן כאנשי מקצוע ומינהל שמסלול הקידום שלהם פתוח, בלי קשר למוצאם החברתי או לזיקתם הדתית. עניין שוויון ההזדמנויות והערכת אדם על פי כישוריו האישיים עניין את ג'ינגיס חאן כקליפת השום ולא היה אלא פועל יוצא מתנאי השטח שקבעה החרב. עובדה היא כי בחייו האישיים נהג באותו נפוטזים חסר השראה שאפיין את החליפים ואת מלכי אירופה: "ג'ינגיס חאן ידע היטב שהוא בן תמותה וביקש להכשיר את האימפריה שלו לקראת העברת השלטון... באותה רוח התעתד ג'ינגיס חאן לתת לכל אחד מבניו אימפריה מיניאטורית שתשקף, במידת האפשר, את הנכסים המגוונים של האימפריה כולה.... למרות הטאבו המונגולי החזק על המוות, שלא איפשר כל דיבור עליו או התכוננות לקראתו, זימן ג'ינגיס חאן קורילטאי (כינוס) משפחתי שיעסוק בדיוק בנושא זה. כינוס זה, שבו נפגשו כל היריבויות מן העבר, הפך לאחת הפרשות המכריעות ביותר בתולדות המונגולים ובישר את האופן שבו עתידה להתפורר האימפריה שהקים".

השאלה העיקרית העולה מן הספר פשוטה: מה נותר ממורשתם של המונגולים אחרי שהכל נגמר? התשובה היא: מעט מאוד. אצל המוסלמים הערבים, לאחר שכיבושיהם הלכו ודעכו לקראת סוף המאה ה-15, נותר הרבה: במדעים, בספרות, בארכיטקטורה, בחקלאות ועוד. אצל המונגולים נותרו בעיקר אגדות שהרוחות בערבות העצומות של מרכז אסיה מוסיפות לשאת אל ארבע קצוות הארץ. ג'ק ותרפורד אמנם מבקש לשנות מעט את תדמית הנוודים ששבו אל מישורי המרעה ומזכיר לנו כי את תורת מלחמת הבזק למדו הנאצים של היטלר ממסעות המלחמה של ג'ינגיס חאן; אך אם זו המורשת שהותירו לנו המונגולים, אפשר לוותר עליה בלא צער. ספר טוב. פנו לעצמכם כמה שעות של רגיעה והתמסרו לו. לא תצטערו.

הד"ר יצחק נוי הוא עיתונאי בקול ישראל, ערך והגיש את התוכנית "השעה הבינלאומית"